

Pro ten čas, který jsi své růži věnoval... Příklady systematického vzdělávání žáků základní školy v památkách zahradního umění

Petr HUDEC

ANOTACE: Jak prokázaly výstupy projektu „Památky nás baví“, realizace edukačních programů v historickém prostředí umožňuje efektivněji naplňovat vzdělávací potřeby návštěvníků památek než běžná prohlídka s průvodcem. K tomu, abychom u žáků nejen rozvíjeli jejich znalosti a dovednosti, nýbrž formovali také hodnoty a postoje, zpravidla nestačí jednorázová návštěva památky. Příspěvek představuje dva koncepty systematického vzdělávání v kroměřížských památkách UNESCO, které byly vytvořeny pro žáky I. stupně základní školy



1



2

1. Úvod

Již několik let realizuje Národní památkový ústav edukační programy, které zohledňují vzdělávací potřeby různých typů návštěvníků památek. Systematicky možnosti edukace v historickém prostředí zmapoval projekt *Vzdělávací role NPÚ, edukace jako klíčový nástroj ke zkvalitnění péče o kulturní dědictví ČR*.¹ Od klasické prohlídky s průvodcem se programy odlišují dialogickým pojetím, nedirektivní komunikací, aktivním zapojením návštěvníků, menším počtem účastníků, prací ve skupinkách, jiným rytmem či tempem programu apod.²

Jako organizátoři edukačního programu můžeme očekávat, že při jeho jednorázové návštěvě vzbudíme v účastnících zájem o danou památku a že si návštěvníci odnesou nové vědomosti a dovednosti. Přílišná očekávání by však mohla vzniknout, pokud bychom si mysleli, že účast na jednom programu povede k formování hodnot a postojů návštěvníků ke kulturnímu dědictví. Budování hlubokého vztahu k památkám, který může směřovat k rozhodnutí chránit je, či dokonce věnovat jejich poznává-

ní a ochraně své životní povolání, je dlouhodobý proces. Proto je nutné, aby žáci i dospělí, v nichž chceme vzbudit trvalý zájem o kulturní dědictví, měli možnost se podílet na dlouhodobých programech, které se pro ně stanou zdrojem nezapomenutelných zážitků při interpretaci kulturního dědictví.

Podívejme se nyní na celou problematiku pohledem pedagogů, kteří rozhodují o tom, zda české památky pozná velmi významná část návštěvníků: žáci základních škol. Nabízí se zde otázka, do jaké míry je možné využít kulturní dědictví ke vzdělávání, a to nejen v období školních výletů, kdy již „o nic nejde“, nýbrž v průběhu školního roku, s vazbou na Rámcové vzdělávací programy. Je možné vyučovat v prostředí památek nejen vlastivědu a dějepis, nýbrž třeba také matematiku?

Při snaze propojit světy památkové péče a vzdělávání můžeme narazit na řadu obtíží. Například časové vymezení školního roku od září do června se velmi liší od návštěvnícké sezóny zahajované v dubnu a končící v říjnu. Je přesto možné realizovat v prostředí památek programy rozložené do celého roku?

Obr. 1. Prezentace zahradních skřítků vytvořených v rámci land artové aktivity, Podzámecká zahrada v Kroměříži. Foto: Petr Hudec, 2015.

Obr. 2. Pozorování zahrady kukátky, Podzámecká zahrada v Kroměříži. Foto: Petr Hudec, 2015.

Tento příspěvek představuje koncepty, které prokazují, že vzdělávání na památkách nemusí být „sezónní záležitostí“. Příležitost pro jejich ověření v praxi poskytli Arcibiskupský zámek a zahrady v Kroměříži se zázemím Metodického centra zahradní kultury (MCZK).

■ Poznámky

1 <http://www.pamatkynasbavi.cz>, vyhledáno 28. 7. 2016.

2 Viz Kateřina Charvátová, Zdroje, inspirace a možnosti (školní) edukace v historickém prostředí, in: Hana Havlíková et al., *Památky nás baví: Katalog výstav k projektu Vzdělávací role Národního památkového ústavu: Edukace jako klíčový nástroj zkvalitnění péče o kulturní dědictví ČR*, Praha 2014, s. 57–68.

2. Projekt Čtyři roční období v zahradě

Lektoři edukačního centra přijali nabídku jedné z vyučujících ZŠ Zámoraví v Kroměříži realizovat s žáky 2. třídy dlouhodobější projekt zaměřený na poznávání zahrad. Při jeho společném plánování se ukázalo jako optimální koncipovat setkávání v zahradách v kontextu čtyř ročních období. Od možností, které poskytují zahrady v jednotlivých ročních dobách, se pak měla odvozovat programová náplň. Bylo dohodnuto, že realizovaný program se bude vždy vztahovat k probíranému učivu, a to zejména prvouce. Lektoři představili pedagogovi koncept zapojení všech smyslů dětí při poznávání zahrad a využití hudebních, výtvarných, pohybových či dramatických aktivit. Z hlediska poznávání přírodních funkcí památky zahradního umění byla preferována Podzámecká zahrada zbudovaná jako krajinářský park. Programy pro jednotlivá roční období byly připraveny a vedeny lektory metodického centra. Symbolickým průvodcem dětí se stal maňásek, zahradník Florián. Řada činností směřovala k navazující práci v prostředí školy.

Cíle programu byly formulovány takto: Žák vnímá krásu a hodnotu zahrady v různých ročních dobách, rozumí jejímu charakteru, zná některé druhy rostlin, které v ní rostou, rozvíjí své výtvarné, hudební, pozorovací a vyjadřovací schopnosti, umí pracovat ve skupině a buduje svůj vztah k památce.

Projekt je podrobně popsán v elektronické mapě edukačních programů na památkách.³ Na tomto místě můžeme představit alespoň jeho základní obrysy.

Podzimní setkání se věnovalo těmto tématům: pozorování podzimní zahrady kukátky, vyprávění o rozdílech mezi pravidelnou a nepravidelnou zahradou, mýtus o Ceres a Proserpině⁴ s pointou střídání čtyř ročních období v zahradě a navazující hrou, rozhovor o ročním období podzim, sběr přírodnin do sáček jako podklad pro navazující činnost ve škole, poznávání druhů stromů podle jejich listů, procházení ruinami poslepu, „Listovánkyně“ – oslava krásy podzimu pod platany – shrnování listů na hromadu a jeho vyhazování do vzduchu, land art: skupinová tvorba podzimních skřítků z přírodnin a následná vernisáž, reflexe programu formou pantomimy (obr. 1).

Zimní program se podařilo v zahradě uskutečnit za mrazivého počasí s dostatkem sněhu. Setkání bylo věnováno pozorování zahrady v zimě, povídání si o ročním období zima. Byl realizován pokus se změnou skupenství vody: zahřívání sněhu v dlani za pomoci dechu. Děti v zahradě hledaly keře kvetoucí v zimě. Souvislá vrstva sněhu před zámek umožnila mimo-

řádnou aktivitu: vyšlapání pravidelných cest (os) v parteru pod zámek jako připomínku formální, barokní podoby zahrady. Další aktivitou bylo vnímání kůry různých stromů dotykem, jejich rozlišování a následná frotáž na velkoformátový papír. Kompoziční principy zahrady – její pohledové osy – mohli žáci pozorovat za pomoci dalekohledů (viz obr. 2).

V zimě došlo ještě k jednomu setkání v zahradě, a to ve Velkém skleníku Květné zahrady, kde žáci absolvovali pilotně program *Doteky dalekých krajů*.⁵

Jarní setkání v zahradě bylo voleno v době, kdy v zahradě kvetou jarní efemery, tedy v čase, kdy není ještě spodní rostlinné patro zcela zastíněno listy stromů. Prvním úkolem žáků bylo pozorovat zahradu a sdělovat, jak se změnila od posledního setkání. Následovala aktivita hledání jarních květů a jejich určování a zakládání herbáře. U Pompejské kolonády, která je z hlediska kompozice Podzámecké zahrady zcela zásadním objektem, vyprávěl lektor dětem o krajinářském parku, jeho charakteru a prvcích, které ho tvoří. Následně měli žáci ve dvojicích připravit spolužákům za pomoci papírového rámečku zajímavý pohled do parku. Dále bylo úkolem dětí dokreslit v pětičlenných skupinách plán zahrady, z nějž byla záměrně vymazána jeho středová část. Po dokončení aktivity navazovala vernisáž. V Pompejské kolonádě se uskutečnila dramatická aktivita v duchu principu dotváření díla skrze hru.⁶ Žáci měli za úkol vytvořit živé sochy a zaplnit jimi prázdné výklenky kolonády. Jednotlivé sochy měly představovat ctnosti a neřesti. Program gradoval příběhem o Narcisovi s etickým poselstvím „vítěz i toho druhého, nejen sebe“ (obr. 3).

Závěrečná část programu se uskutečnila v měsíci červnu. Zaměřila se na význam vody v zahradě. K nabídnutým činnostem patřilo zprovoznění modelu fontány za pomoci plastové hadičky na principu spojených nádob nebo vytváření duhy s využitím sklenice se zrcátkem. Žáci dále poznávali vybrané stromy v zahradě a pracovali se vzorníkem barevné škály, s jehož pomocí hledali v zahradě různé odstíny listů. Díky využití křabičkových lup se mohli blíže seznámit se světem hmyzu. Reflexe celého programu s prostorem pro výpovědi žáků se uskutečnila v malebném zákoutí Podzámecké zahrady u Čínské pavilonu. Právě k jeho prezentaci v rámci Víkendů otevřených zahrad následně žáci přispěli. V historických pramenech se uvádí, že v blízkosti Čínské pavilonu byly situovány čínské mechanické loutky.⁸ Žáci ZŠ Zámoraví proto pro návštěvníky vytvořili čínskou loutku, která byla dočasně instalována v blízkosti pavilonu. Součástí loutky byl také



3



4

Obr. 3. Galerie soch v Pompejské kolonádě, Podzámecká zahrada v Kroměříži. Foto: Lenka Potová, 2015.

Obr. 4. Žáci ztvárňují fontánu, Květná zahrada v Kroměříži. Foto: Petr Hudec, 2015.

■ Poznámky

³ <http://mapa.pamatkynasbavi.cz/edukacni-programy/?id=62>, vyhledáno 28. 7. 2016.

⁴ V řecké mytologii se jedná o Démétér a Persefoné. Při realizovaných programech v kroměřížských památkách UNESCO lektori preferují římskou mytologii, neboť pro ikonografii památky bylo stěžejní Ovidiovo dílo *Proměny*.

⁵ <http://mapa.pamatkynasbavi.cz/edukacni-programy/?id=47> vyhledáno 28. 7. 2016.

⁶ Aleš Filip, *Metodologie dějin umění a potěšení z památek*, in Hana Havlujová et al., *Památky nás baví: Katalog výstavy k projektu Vzdělávací role Národního památkového ústavu: Edukace jako klíčový nástroj zkvalitnění péče o kulturní dědictví ČR*, Praha 2014, s. 33.

⁷ K edukační reflexi mýtu o Narcisovi viz Petr Hudec, *Mezi proměnou a stálostí: Edukační programy v Sala terreně Arcibiskupského zámku v Kroměříži, Kultura, umění a výchova, odborný recenzovaný časopis III* [online], 2015, http://www.kuv.upol.cz/index.php?seo_url=aktualni-cislo&casopis=9&clanek=127, vyhledáno 28. 7. 2016.

⁸ Julius Chodníček, *Kroměříž v hradbách. Paměti vlastence z druhé poloviny 19. století*, Kroměříž 1948, s. 89.



5

slunečník, na který žáci umístili tyto nápisy:
Zahrada nás okouzila svým klidem.

Je jako malovaný obrázek.

Malovala jej sama příroda.

Máme rádi její rostliny a zvířata.

Máme ji rádi takovou jaká je.

Rádi si v zahradě hrajeme.

Rádi se v ní učíme o přírodě.

Zahradu vnímáme všemi smysly.

Je krásná v každém ročním období.

Najdeme v ní krásné památky.

Některé stavby potřebují naši pomoc.

Naši zahradu chceme chránit.

Johana, Lucka, Beáta, Erik, Stella, Nela, Daniel, Matouš, Honza, Denisa, Šimon, Julča, Anička, Radovan, Venda, Martina, Filip, Simona, David, Ela, Ivana (obr. 5).

Možnost realizovat výuku namísto ve školních lavicích v prostředí zahrady žáci velmi přivítali. Na setkání se vždy velmi těšili, o svých zážitcích informovali rodiče a k lektorům se děti hlásily například i při setkání na ulici. Rovněž paní učitelka oceňovala možnosti, které pro rozvoj žáků poskytuje památka zahradního umění. Opakované setkávání v zahradách přineslo možnost hlubšího získávání znalostí a dovedností, osvojování si hodnot a postojů, než jak by to bylo možné v rámci jediného setkání. Nejvíce to vyjádřila ochota kolektivu zapojit se do tvorby čínské loutky s výpověďmi žáků. Díky úzké spolupráci bylo možné propojit návštěvy zahrady s výukou ve škole, části programů k tomu přímo směřovaly (například sběr listů, sběr rostlin pro herbáře). Kromě rozvoje znalostí ocenila paní učitelka i příležitost k sociálnímu rozvoji žáků v rámci jejich práce ve skupinkách.

Projekt byl v mnoha ohledech inovativní. Řada poprvé vyzkoušených aktivit obohatila náplň standardně nabízených edukačních programů

MCZK v Kroměříži. Lektori měli také poprvé možnost realizovat programy v zahradě v zimním období.⁶ Zkušenosti z realizovaného projektu obohatily dvě metodiky vydané v roce 2015 Národním památkovým ústavem.¹⁰

Jakkoli může působit realizovaný projekt jako exkluzivní, v roce 2016 se jej podařilo znovu uskutečnit se dvěma 1. třídami žáků téže základní školy. V této souvislosti jej bylo možné inovovat a současně nabízet školám z Kroměřížska, které projeví o tuto formu intenzivní spolupráce s MCZK zájem.

3. Projekt Desetkrát v zahradě

V roce 2016 přistoupili lektori centra k ještě intenzivnější spolupráci se školami, a to konkrétně se ZŠ Oskol, která nově otevřela 1. třídu se zaměřením Montessori. Pedagogická východiska edukace v zahradách jsou přirozeně blízká Montessori pedagogice.¹¹ Po dohodě s vyučující Pavlínou Švecovou bylo naplánováno deset setkání v zahradách, která pokryla všech deset měsíců tvořících školní rok. Záměrem bylo opět propojit svět vzdělávání a památek tak, aby se staly nástrojem všestranného rozvoje dětí a současně předmětem jejich zájmu i postupně utvářeného vztahu. Rozsah příspěvku neumožňuje podrobně popsat náplň všech lekcí. Na tomto místě proto uvádíme alespoň krátký přehled s anotacemi.¹²

Desetkrát v zahradě: anotace lekcí

– Zář – *Cesta za očuny* – úvodní setkání, akcentováno téma krásy ocnů.

– Říjen – *Podzim v Podzámce* – program realizovaný v duchu podzimní lekce programu *Čtyři roční období v zahradě*.

– Listopad – *Geometrie v Květné zahradě* – Květná zahrada v Kroměříži je založena na principu pravidelné, geometrické zahrady. Stává se tak jedinečným prostředím pro výuku geomet-

Obr. 5. Čínské mechanické loutky v Podzámecké zahradě, Podzámecká zahrada v Kroměříži. Foto: Petr Hudec, 2015.

rie v praxi. Lektory vedený program umožnil žákům vytvářet a objevovat geometrické tvary za pomoci herních aktivit. Jeho vyvrcholením se stala prostorová tvorba geometricky členěné zahrady (obr. 7).¹³

– Prosinec – *Tři tajemství* – na základě vyprávění, her, dramatizace a kreslení žáci poznávali tajemství, která ukrývá sala terrena Arcibiskupského zámku v Kroměříži. Objevené příběhy jim odhalily konkrétní propojení s antickou mytologií, která výzdobu sala terreny inspirovala. Během programu žáky provázely nejen báje příběhy, ale pracovali také s tvořivými listy v podobě skládky, do níž ukryli svá tři tajemství. Aktivita byla sestavena tak, aby si žáci uvědomili jistou podobnost mezi vybranými příběhy z antické mytologie a každodenními lidskými příběhy.¹⁴

– Leden – *Zima v Květné zahradě* – kombinace prvků zimní lekce programu *Čtyři roční období v zahradě* s aktivitami připravenými pro sklenky Květné zahrady.¹⁵

– Únor – *Zima v Podzámce* – inovovaná zimní lekce programu *Čtyři roční období v zahradě* s akcentem na poznávání krásy zahrady v období vegetačního klidu.

– Březen – *Čajová zahrada* – děti se staly samuraji, kteří obdrželi pozvání k účasti na čajovém obřadu. Poté, co si osvojili správné chování a oblékli slavnostní oděv, vydali se čajovou

■ Poznámky

⁹ Lze podotknout, že program bylo možné v daném rozsahu a kvalitě uskutečnit nejen díky kmenovým lektorům NPÚ, nýbrž také agenturní zaměstnankyni Mgr. Lence Psoťové, která v zahradách vykonala svoji roční praxi prostřednictvím úřadu práce.

¹⁰ Petr Hudec – Lenka Křesadlová et al., *Způsoby edukačního využití památek zahradního umění*, Praha 2015; Hana Havlůjová – Petr Hudec – Martina Indrová et al., *Památky nás baví 1.: Objevujeme kulturní dědictví s předškoláky a žáky 1. stupně základních škol*, Praha 2015.

¹¹ Srov. Maria Montessori, *Od dětství k dospívání*, Praha 2012.

¹² Převážná část programů byla zaznamenána formou zápisu do certifikované internetové mapy edukačních programů na památkách. EMA: E-mapa edukačních programů na památkách. <http://mapa.pamatkynasbavi.cz/>, vyhledáno 28. 7. 2016.

¹³ <http://mapa.pamatkynasbavi.cz/edukacni-programy/?id=64>, vyhledáno 28. 7. 2016.

¹⁴ <http://mapa.pamatkynasbavi.cz/edukacni-programy/?id=33>, vyhledáno 28. 7. 2016.

¹⁵ <http://mapa.pamatkynasbavi.cz/edukacni-programy/?id=47>, vyhledáno 28. 7. 2016.



6



7



8

Obr. 6. Z programu Čajová zahrada, Velký skleník Květné zahrady v Kroměříži. Foto: Petr Hudec, 2015.

Obr. 7. Z programu Geometrie v zahradě, Květná zahrada v Kroměříži. Foto: Petr Hudec, 2015.

Obr. 8. Děti jako průvodci rodičů po zahradě, Květná zahrada v Kroměříži. Foto: Petr Hudec, 2015.

zahradou plnou rituálů, překvapení a symboliky do čajové chýše vstříc svému hostiteli – pánu čajového obřadu. Ochutnali lahodný nápoj, ale také objevili „Umělcovu květinu“. Program byl realizován ve Velkém skleníku u příležitosti výstavy kamélií, která byla v roce 2016 koncipována jako japonská čajová zahrada (obr. 6).¹⁶

– Duben – Jaro v Podzámece – program realizovaný v duchu jarní lekce programu Čtyři roční období v zahradě.

– Květen – Svět v zahradě – Květnou zahradu budoval biskup Karel z Liechtensteinu-Castelkorna jako celý svět v malém. V jejích částech je tak symbolicky obsažen svět zvířat, rostlin, vzdálených světadílů, hory, lesy, jezera a podobně. Program byl zacílen na poznávání obnovených částí Libosadu, které tuto myšlenku zhmotňují: Holandské a Pomerančové zahrady, část květnice, štěpnice a menažerie. Směřoval k otázce, jak by podle žáků vypadala zahrada, která by zrcadlila dnešní svět.¹⁷

– Červen – Zahradní slavnost – k závěrečnému setkání v Květné zahradě byly přizvány rodiny žáků tak, aby se propojily světy přátelské péče, školy a rodinného prostředí. Pro účastníky akce byl připraven sled jednoduchých herních aktivit, do nichž se mohla zapojit celá rodina. Jednalo se například o ověřování principu perspektivy v kolonádě za účasti jednoho z rodičů a dítěte (dítě stojící blíže pozorovateli opticky přerostlo rodiče). V symbolickém místě historického vstupu do Květné zahrady byla pro děti připravena bilanční, reflektivní aktivita využívající prvků dramatické výchovy. Jeden z lektorů vstoupil do role developera, který prosazoval zastavení plochy Květné zahrady domy v zájmu rozvoje města. Žáci mu měli s pomocí dalších rodinných příslušníků oponovat, formulovat, proč je (pro ně) zahrada důležitá. Na vrata do zahrady byly připraveny fotografie z realizova-

ných programů jako vyvolané vzpomínky a žáci na ně dále umísťovali výpovědi o důležitosti památky pro ně samotné i společnost obecně. Navázala symbolická hostina v zahradě (obr. 8).

V závěru obdrželi lektori jako dar fotoalbum se snímky pořízenými pedagogy a dále sešit se slohovými pracemi a ilustracemi dětí. Dokumentuje jejich vztah k zahradě, zážitky, nabyté vědomosti a dovednosti. Ovšem nejen to. Prakticky ze všech vyjádření dětí vyplývá, že jsou pro ně stejně jako památky důležité lidé, kteří jim historicky cenná místa zprostředkovávají.¹⁸ Za všechny citujme jedno z vyjádření žákyně: „Jednou žil jeden obyčejný člověk a on se jmenoval Petr a jednou se mu zdál sen, že Květná zahrada se proměnila v královskou zahradu a všechny skleníky se proměnily v zámek a to už ale bylo ráno a ten Petr se šel do Květné zahrady podívat, ale jak tam přišel, tak mu oči mohly vypadnout z důlků a ten sen byl opravdový a pan Petr byl sám bez sebe, jak byl rád.“¹⁹

Uskutečněný program Desetkrát v zahradě se stal laboratoří nápadů pro tvorbu standardizovaných programů MCZK a jeho další metodickou činnost.²⁰ Na započatou práci s kolektivem žáků ZŠ Oskol Montessori bude možné navázat i v dalším školním roce.

4. Závěr

Článek představil příklady spolupráce se základními školami v rámci formálního vzdělávání. Dlouhodobé koncepty výchovy a vzdělávání v historickém prostředí lze realizovat i v rámci vzdělávání neformálního.²¹ V Květné zahradě v Kroměříži byl takto například realizován ve spolupráci s Mateřským centrem Klubíčko Kroměříž týdenní příměstský tábor Tajemná zahrada.²² Úspěšná akce antcipovala myšlenku celoroční činnosti s kolektivem dětí formou zájmového kroužku. Vystavět zájmové vzdělávání v oblasti péče o kulturní dědictví na pěstování dlouhodobých mezilidských vztahů představuje skutečně reálnou příležitost k vytvoření celoživotního vztahu dětí k památkám. Tak daleko ovšem nebylo možné v Kroměříži dosud pokročit, zejména z personálních, časových i finančních důvodů.

Jako příklad do praxe uvedeného konceptu tohoto typu zájmového vzdělávání lze však uvést činnost Strážců v Bečově nad Teplou.²³

Podobně jako krása náhrdelníku zpravidla netkví v jediné jeho části, byť sebezřejmější, také u edukačních aktivit realizovaných v historickém prostředí je ideálem tvorba řetězce či šňůry edukačních příležitostí s konkrétní skupinou návštěvníků památek, což souvisí také s těsnějším budováním mezilidských vztahů. Tak to vyjadřuje také myšlenka Antoina de Saint-Exupéryho, která dala název tomuto příspěvku: „Pro ten čas, který jsi své růži věnoval, je ta tvá růže tak důležitá.“²⁴

■ Poznámky

¹⁶ <http://mapa.pamatkynasbavi.cz/edukacni-programy/?id=66>, vyhledáno 28. 7. 2016.

¹⁷ <http://mapa.pamatkynasbavi.cz/edukacni-programy/?id=70>, vyhledáno 28. 7. 2016.

¹⁸ Pouhá existence stávajících kulturních institucí kulturní hodnoty automaticky nevytváří. Jsou „vytvářeny na základě vztahů, které kulturní instituce udržují s veřejností. Neboť veřejnosti jsou, jakožto dotované z veřejných prostředků, odpovědné“. John Holden, *Cultural Value and the Crisis of Legitimacy, Why Culture Needs a Democratic Mandate*, London 2006, s. 18.

¹⁹ *Příběhy ze zahrad*, rukopis (archiv autora). Text ponechán bez stylistické úpravy.

²⁰ Lze podotknout, že program bylo možné v daném rozsahu a kvalitě uskutečnit nejen díky kmenovým lektorům NPÚ, nýbrž také agenturním zaměstnancům Mgr. Lence Trantírkové a Mgr. Ireně Peštové, které v zahradách vykonaly svoji roční praxi prostřednictvím úřadu práce.

²¹ Neformální vzdělávání je poskytováno mimo formální vzdělávací systém, například v rámci pracovního zařazení nebo aktivit občanské společnosti. Viz Hana Havlůvová – Martina Indrová – Petr Svoboda et al., *Památky nás baví 4: Kulturní dědictví jako příležitost pro učení všech generací*, Praha 2015, s. 14.

²² <http://mapa.pamatkynasbavi.cz/edukacni-programy/?id=35> vyhledáno 28. 7. 2016.

²³ Havlůvová – Indrová – Svoboda (pozn. 21), s. 112 a 117.

²⁴ Antoine de Saint-Exupéry, *Malý Princ*, Praha 1984.